☐

Kitxua

Kitxua[1][2] **hizkuntzak** (*qhichwa simi* edo *runa simi*) Kitxua, Peruko Andeetako jatorrizko hizkuntza familia da, Hego Amerikako mendebaldean zazpi herrialdetan zehar hedatzen dena. 2004[3]. urterako, kitxuar hizkuntzetako hiztunen kopurua zortzi eta hamar milioi artekoa zen.[4] 2018ko erroldako datu estatistikoen arabera, Perun kitxua hiztunen populazioak gora egin du, 2007. urtearekin alderatuta.

Kitxua

Qhichwa simi

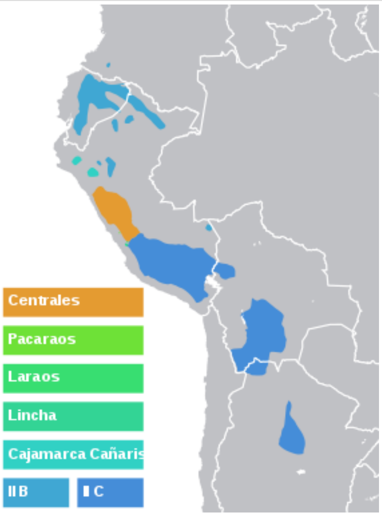

Kitxuaren hedadura, Hego Amerikan, eta adar nagusiak: I (erdialdekoa), II-A (Peru iparraldekoa), II-B (iparraldekoa), II-C (hegoaldekoa).

Datu orokorrak

Lurralde eremua	Argentina, Brasil, Bolivia, Txile, Kolonbia, Ekuador, Peru
Hiztunak	10.000.000
Ofizialtasuna	Bolivia eta Peru
Eskualdea	Andeak
Araugilea	ez du

Hizkuntza familia

giza hizkuntza
Ameriketako jatorrizko hizkuntzak

Informazio filologikoa

Hizkuntza-tipologia	SOV hizkuntza eta hizkuntza eranskari
Kasu gramatikalak	kausatiboa
Alfabetoa	latindar alfabetoa

Hizkuntza kodeak

ISO 639-1	`qu`
ISO 639-2	`que`
ISO 639-3	`que`
Ethnologue	`que (http://www.ethnologue.com/language/que)`
Glottolog	`quec1387 (https://glottolog.org/resource/languoid/id/quec1387)`
Wikipedia	`qu (https://qu.wikipedia.org)`

Hizkuntza familia hau gaur egun Peru denaren erdialdeko eta mendebaldeko eskualdeari legokiokeen lurralde batean sortu zen. V. mendean, familiaren bi adar banandu ziren: kitxua I iparralderantz eta kitxua II hegoalderantz. XIV. mende inguruan, hizkuntza orokorra deiturikoa komunikazio-hizkuntza garrantzitsu eta ofizial bihurtu zen Estatu inkaikoan. Aldaera hau, indigenen katekesirako Espainiako administrazioan erabilitako hizkuntzarik garrantzitsuena izan zen. XX. mendean, gaztelaniak kitxua gainditu zuen Peruko hizkuntza nagusi gisa. Hegoaldeko kitxua, hizkuntza kolonial (https://www.argia.eus/albistea/hizkuntza-kolonialean-dekolonizatzen-ahal-gara) orokorraren ondorengoa, kitxua hizkuntza hedatuena da, iparraldeko kitxua (Ekuador, Kolonbia eta Loretokoa) eta kitxua ankashinoa atzetik dituela. 1960ko hamarkadan, ikerketa dialektologikoek kitxuaren barruan hizkuntza bereiziak zeudela zehaztu zuten.

Kitxuar hizkuntzek morfologia aglutinatzailea dute, erro erregularrak eta atzizki produktiboen errepertorio zabalak dituzte, hitz berriak erregulartasunez eratzea ahalbidetzen dutenak. Bere ezaugarri gramatikalen artean, informazioaren iturria edo ebidentzialtasuna, zenbait kasu nominal, gu inklusibo bat eta beste bat baztertzailea, hiztunak ekintza batekiko duen onura edo jarrera, eta, aukeran, topikoa bereizten dira. Aditz iragankorrak bat datoz subjektuarekin eta objektuarekin. Predikazio nominalak adierazten dituzte subjektua eta atributua elkarren ondoan jarriz. Espainiera ez bezala, kitxuak artikulurik edo juntagailurik gabe funtzionatzen du, genero gramatikalak bereizi gabe.

Honako esamolde hauek daude: Urqu mishi (katu arra); mishi txinatarra (katu emea); mulli txinatarra (molle emea); urqu mulli (molle arra). Urqun qucha (aintzira arra); chinan qucha (aintzira emea): funtzionalitate dualak bereizteko; ez dago hizkuntza erromantzeen gramatikaren antzeko kategoriarik. "Urqu", "Txinatarra", animalia edo landare izenaren aurretik jartzen da dagokion genero maskulinoa edo femeninoa adierazteko [5].

Ofiziala da Perun, Bolivian (Cochabamba, Chuquisaca, Potosi, La Paz eta Oruro departamenduetan bereziki) eta Kolonbian (Putumayo eta Nariño departamenduetan). Horrez gain, Ekuadoren, Argentinan (Salta, Jujuy eta Santiago del Estero probintzietan) eta Txilen (Antofagasta) ere mintzatzen da.

Kitxua hitzak "inguru epela" esan nahi du eta *runa simi*-k, berriz, "gizakien hizkuntza" (*kastilla simi*: gaztelania, *inka simi*: inken hizkuntza).

Eduki-taula

- Historia
- Estatusa
  - Ofizialtasun tarteak
- Glotonimia
  - Autonimoak
- Hizkuntza Ikasketak
- Genealogia eta sailkapena
  - Bilakaera
  - Barne Sailkapena
  - Forma estandarrak eta ofizialak
  - Beste hizkuntzekiko harremana
- Kokapen geografikoa
  - Iparraldea: Ecuador, Colombia y Loreto
  - Peruko ipar-mendebaldea
  - Peruko erdialdea
  - Hegoaldea: Peru austral, Bolivia eta Argentina
- Fonologia
- Idazkera
- Gramatika
  - Ezaugarri gramatikalak
  - Aditz esaldia
  - Esaldi nominala
  - Izenak

  - Esaldi bat
- **Zenbaki digituak eta hamarra**
- **Ikus ezazu baita ere**
- **Hiztegiak**
- **Euskara eta Kitxua hizkuntzak**
- **Erreferentziak**
- **Kanpo estekak**
- **Bibliografia Orokorra**
- **Kitxua hizkuntzan irakurgaiak**
- **Hizkuntzari buruzko lanak**

Historia

- 1540an, Frai Domingo de Santo Tomás domingotarrak Perura iritsi eta "gizakien hizkuntza" ikasi zuen, biztanleak ebanjelizatzeko. 1560an Valladoliden *Grammatica o Arte de la Lengua General de los Indios de los Reynos del Peru* eta *Lexicon o Vocabulario de la Lengua General del PERV* liburuak argitaratu zituen.
- 1680an, Juan de Espinoza Medrano perutar apaizak *Rapto de Proserpina* eta *Uska Pawqar, el hijo pródigo* fikziozko liburuak argitaratu zituen.
- 1935ean, José María Arguedas idazleak *Agua* argitara eman zuen.
- 1964an, Alfredo Torero Fernández hizkuntzalari eta antropologo perutarrak *Los dialectos quechuas* lan mardula kaleratu zuen.
- 1976an, Toreroren ikasle batek, Rodolfo Cerrón Palomino hizkuntzalari perutarrak, lehendabiziko hiztegia argitaratu zuen, huanka aldaeran.
- 1994an, Rodolfo Cerrónek kaleratu zuen hegoaldeko kitxua (Peruko hegoaldea, Bolivia eta Argentina) batuaren hiztegia.

Estatusa

Gaur egun hizkuntza ofiziala da Peru, Bolivia eta Ekuadorren, baina ez Txile, Kolonbia eta Argentinan. Perun 1975ean onartu zen lehen aldiz kitxua hizkuntza ofizial gisa (21115 Lege Dekretuaren bidez). 2003an Peruko Kongresuak Hizkuntza Legea onartu zuen eta 2011n kitxuaren erabilera, iraunkortasuna, garapena eta sustapena bermatzeko 29735 Legea onartu zen. Hezkuntza, osasuna eta justizia arloetan emandako aurrerapausoekin batera, 2016an auzitegi goreneko ebazpen batek derrigorrezkotzat jo zuen kitxuera ikastea Kulturarteko Hezkuntza Elebidunean (EIB). Bolivian 1977an kitxuak eta aimarak ofizialtasuna lortu zuten, baina 2000.urtera arte ez zen herrialdeko 33 hizkuntza indigenen ofizialtasuna berretsi (decreto supremo N.° 25894 del 11 de septiembre). 2009an konstituzioan bildu zen kitxua Boliviako hizkuntza ofiziala zela beste 35 hizkuntza indigenekin batera. Ekuadorren 1983an aitortu zen lehen aldiz konstituzioan kitxua eta gainerako jatorrizko hizkuntzak herrialdeko kulturaren parte zirela eta 2006an konstituzioaren bidez aitortu zitzaion ofizialtasuna Ekuadorren.[6]

Ofizialtasun tarteak

XX. mendean

- 1972an

Peru: Juan Velasco Alvarado presidenteak hezkuntza erreforma ezarri zuen, besteak beste, perutarrentzat hezkuntza elebiduna aurreikusiz.

- 1973

Peru: Hezkuntza Elebiduna Araudia ezarri zen.

- 1975

Peru: kitxua ofizialtzea, 21115. Lege Dekretuaren bidez. 1975eko urriaren 16an, Ketxuako Oinarrizko Alfabeto Orokorra onartu zen, 4023-75 ED zenbakidun Errege Dekretuaren bidez.

- 1977

Bolivia: kitxua legez izendatu zuten hizkuntza ofizial, aimara eta gaztelaniarekin batera.

- 1980

Peru: Puno Hezkuntza Elebiduna Programa Esperimentalari hasiera ematen zaio.

Ekuador: Kitxua Alfabeto Bateratua ofizialtzen da[7]

- 1983

Bolivia: herri Alfabetatze eta Hezkuntza Zerbitzu Nazionala (SENALEP) ezartzea.

Ekuador: Konstituzioaren erreforma egin da, kitxua eta gainerako hizkuntza aborigenak kultura nazionalaren parte direla aitortzeko[8][9]

- 1984

Bolivia: Kitxua-Aimara Alfabeto Batuaren ofizialtasuna, 1984ko maiatzaren 5eko 202227 Dekretu Gorenaren arabera[10]

- 1985

Peru: Kitxua Alfabeto Batuaren onarpen ofiziala, 1985eko azaroaren 18ko 1218-85 zk.ko Ministerio Ebazpenaren bidez.[10]

- 1986

Ekuador: kultura Arteko Hezkuntza Elebiduna Proiektuari hasiera ematen zaio; ConAIE Ekuadorreko Nazionalitate Indigenen Konfederazioari aitortza ofiziala ematen zaio.

- 1988

Ekuador: kultura Arteko Hezkuntza Elebiduna Zuzendaritza Nazionala ezarri da[11]

- 1991

Peru: kultura Arteko Hezkuntza Politika Elebiduna antolatzen da.

Bolivia: etapa enpirikoan Kulturarteko Hezkuntza Elebiduna Proiektuari hasiera eman zaio eta LANEren 169. Hitzarmena sinatu da.

- 1993

Ekuador: kulturarteko Hezkuntza Elebiduna egituratzen da.

Peru: LANEren 169. hitzarmena berretsi da. Hezkuntza Bilingúe InterCulturaleko Unitate Nazionala (Unebi) sortu da.

- 1994

Bolivia: 1565. Hezkuntza Erreformaren Legea ezarri zen.

- 1995

Bolivia: se impulsa la Educación Intercultural Bilingüe en todo el territorio.

- 1998

Boliviak, Ekuadorrek eta Peruk Tabacundoko Akordioa sinatzen dute, Boliviako eta Peruko kitxuar alfabetoak ekuadortar kitxuarekin bateratzeko asmoz.

Ekuador: LANEren 169. hitzarmena berretsi da.

XXI. mendea

- 2000

Peru: Hezkuntza Elebiduna eta Kulturartekoaren Zuzendaritza Nazionala (DINEBI) sortu zen.

Boliviak, Ekuadorrek eta Peruk Tabacundoko Akordioa sinatu dute, Boliviako eta Peruko kitxuar alfabetoak ekuadortar kitxuarekin bateratzeko asmoz.

Ekuador: LANEren 169. HITZARMENA berretsi da.[12]

- 2002

Limako Adierazpena sinatu da, Kultura Arteko Hezkuntza Elebidunaren Latinoamerikako V. Biltzarraren esparruan.

- 2003

Peru: 2003ko urriaren 30ean, Kongresuak Hizkuntzen Legea onartu zuen[10].

- 2009

Bolivia: kitxua hizkuntza ofiziala da otsailaren 7an onartutako Konstituzio Politikoan, beste 35 hizkuntza indigenekin batera[13].

- 2011

Peru: 2011ko ekainaren 26ko 29735 Legea onartu zen, kitxua erabiltzeari, zaintzeari, garatzeari eta sustatzeari buruzkoa.

- 2014

Peru: Unibertsitateko 30220. Legeak lizentziatura lortzeko eskakizun gisa ezartzen du jatorrizko hizkuntza edo atzerrikoa menderatzea.

- 2015

Peru: Ayacucho departamenduan, Justizia Gorte Nagusiak kulturarteko bake-epaitegi letratuak sortzen ditu, non ayacuchano kitxua kasuak artatzen diren[14]. Perun ere, Hugo Carrillo Cavero biltzarkideak kitxuaren irakaskuntza eskoletako derrigorrezko curriculumaren zati bihurtzeko ekimena bultzatu du

- 2016

Peru: Kusko departamenduan, osasun zentroek kitxuan artatzen dute[15].

Peru: ebazpen gorena aldarrikatu da, dagokion aborigen hizkuntza derrigorrezkoa izanik, Kultura Arteko Hezkuntza Elebidunaren barruan[16].

Peru: TV Peru eta Radio Nacional del Peru kateek albistegiak estreinatu zituzten kitxuan[17].

- 2018

Peruko Kongresuak kitxuaren irakaskuntza onartu zuen oinarrizko hezkuntzan, atzerriko hizkuntzen antzera. Ipar Amerikako ingelesa gehienetan, batez ere Abraham Lincoln ikastetxean, hebreera Leon Pinelo ikastetxean, italiera Antonio Raimondi ikastetxean, alemana Alexander Von Humboldt ikastetxean, txinatarra eta japoniarra bere eskola esklusiboetan ekialdeko ondorengoentzat. Aipatutako ikastetxe guztiek Liman funtzionatzen dute[18]

- 2019

Roxana Quispe Collantes doktore gisa hartu zen San Markoseko Unibertsitate Nazional Nagusian, Andrés Alencastre Gutiérrez (1909-1984) poeta kitxuari buruzko tesi bat defendatuz. Kitxua hizkuntzan idatzitako lehen doktore-tesia

Glotonimia

Kitxuar hizkuntzek ez zuten autoglotonimorik edo, behintzat, ez dago erregistrorik horrela izan zitekeenik. Aitzitik, Konkistaren garaiko ikerketa eta kroniketatik abiatuta ematen zaizkie izenak XVI. mendeko Peruko erregeordetza osatzen zuen hizkuntza-mosaikoko hizkuntzei. Esaldi batzuk, Antzinako Peruko gobernariek Inka Estatuarekin elkar ulertzeko erabiltzen zuten hizkuntza izendatzeko erabili ziren: erregistratutako goiztiarrena, hizkuntza orokorrarena da. Hala ere, Andeetako eskualdean, kitxua klasikoak epiteto hori jasotzeaz gain, beranduago aimara, pukina eta motxika ere jaso zituen.[19]

Ketxua izena frai Domingo Santo Tomasek erabili zuen lehen aldiz bere Grammatikan... baita esamoldearen jatorria ere, Cieza de León eta Bernabé Cobok ere aipatua: kronikariek hizkuntza orokor deitutakoaren jatorriaz galdetu zietenean, hauek, gaur egun Andahuaylas probintzian bizi zen kitxua naziokoak zirela erantzuten zuten. Kitxua aldaera hitza XVII. mendearen erdialdean hasi zen erabiltzen. Bai kitxua eta bai kitxua jatorrizkoaren kumaturen batetik datoz. [qiʈ͡ʂ.wa] ("Haran epela"), klima oneko haranetan erabiltzen dena.

Aldaera askotan, hegoaldeko kitxuan bezala, kognatu honek ubular kontsonante bat erakusten du,/i/ren aurrean agertzen denean, oklusiboa edo frikatiboa, bokal honetan alofono bat sortzen duena. Alofonia hau gordetzen duten eskualdeei, kitxua kitxuismoa dagokie. Beste batzuetan,*/q/ jatorrizkoa kontsonante ez-ubular bihurtzeak bokalen alofonia galtzea eragiten du, eta, beraz, aldaera horiei kitxua izena dagokie. Hala ere, badira salbuespen batzuk, hala nola Santiago del Esteron (kitxua izena erabiltzen da) eta autonomia erabiltzen ez den zenbait tokitan.

Autonimoak

Runa simi autoglotonimoa ("jendearen hizkuntza") hegoaldeko kitxuaren aldaera batzuetan hedatuta dago. Konkistaren ondoren, erruna hitzak akulturazio bat jasan zuen, bere jatorrizko "gizakia" zentzua okertu baitzen, eta bertakoak *wiraqucha* izendatzeko erabili zen, espainiarrak izendatzeko erabili zena. Horrela, runa simi indigenen hizkuntza gisa itzul daiteke, hau da, jatorrizko edozein hizkuntza, espainieratik bereizteko (*kastilla simi; misu simi*).

Beste interpretazio posible bat *runa* esamoldeak administrazio publikoko kategoriei erreferentzia egitea da: runa indiar tributatzailea da, kitxua den ala ez alde batera utzita. Hipotesi honen aldeko arrazoi indartsu bat aimara familiako hizkuntzentzako antzeko adierazpen baten existentzia da: *jaqaru* glotonimoa *jaqi + arutik* dator, esanahi berdinarekin.

Espainiako kroniketan ez dago *runa šimiren* antzeko epitetoa hizkuntza jakin bat izendatzeko erabiltzeari buruzko erreferentzia goiztiarrik, ez berantiarrik, baizik eta aipamen hizkuntza indigenek hitz egiten zutela adierazten duen erreferentzia soil gisa aurkitzen dugu. Lehen erreferentzietako bat, Cerrón-Palominok aipatua (2008), Middendorf kitxuistarena da, 1891 ean.

Kolonbiako bi dialektoetan *inka shimi* (inken hizkuntza) deitzen zaio, inkak direlako latitude haietara eraman zutenak, Huancayoko periferian kitxua *huanca wanka shimi* bezala deitua den bitartean, hau da, "Huanken hizkuntza", eta ez da erabiltzen etxekoen artekoetan, ez *nuna shimi* ezta *qichwa* ere.

Hizkuntza Ikasketak

Kitxua hizkuntzalaritzaren lehen ikerketa ezagunak Peruko erregeordetzaren hasieran eman ziren. Misiolari katolikoek tokiko hizkuntza hau eta beste batzuk erabili zituzten indigenak ebanjelizatzeko, horretarako hizkuntza hauetako zenbait eskuliburu (arteak) eta hiztegi (hiztegiak) idatzi zirelarik, *aimara, mochica edo guaraniera* kasu, baita *katiximak* ere.

Frai Domingo Santo Tomasekoa, bere testigantza propioaren arabera fraide domingotarra zen. Perura 1540an iritsi zen eta bere ebanjelizatze lanean Peruko erdialdeko eskualdeko hizkuntza ikasi zuen lehen misiolaria izan zen. Ondoren, bere hizkuntzatan predikatu egin zuen egungo *La Libertad, Ancash, Lima, Ica, Apurímac, Huancavelica, Ayacucho, Junín* departamenduetan bizi ziren komunitateei. 1560an, naturalen hizkuntzaren ezagutzaren ondorioz, Valladoliden argitaratu zituen kitxuerazko lehen bi lanak, *Gramática o arte de la lengua general de los indios de los reinos del Perú*, eta Peruko hizkuntza orokorraren Lexicón edo hiztegia.

1560an, naturalen hizkuntzaren ezagutzaren ondorioz, Valladoliden argitaratu zituen kitxuerazko lehen bi lanak. Peruko erresumetako indiarren hizkuntza orokorraren Gramatika edo artea, eta Peruko hizkuntza orokorraren lexiko hiztegia.

Juan de Balboa diputatu limetarra izan zen kitxua hizkuntzako lehen katedraduna, 1576an San Markoseko Unibertsitatea antolatu zenean, eta bertan doktore graduatu zen lehen perutarra[20].Geroago, 1608an, Diego González Holguínek (1552-1618) *Vocabvlario de la lengua general de todo el Perv, qquichua o del Inca i*zenekoa argitaratu zuen.

XX. mendearen bigarren erdian, kitxuaren lehen ikerketa zientifiko modernoak eman ziren. Alfredo Torero eta Gary Parker hizkuntzalariek gaiari buruzko lehen ikerketak argitaratu zituzten, Rodolfo Cerrón Palomino, Félix Quesada, Antonio Cusihuamán, Clodoaldo Soto Ruiz, Amancio Chavez, Francisco Carranza eta José María Arguedas antropologo eta literatoaren laguntzarekin, besteak beste.

Atzerriko hizkuntzalarien artean ikerketa garrantzitsuak ere argitaratu ziren, Willem Adelaar, Gerald Taylor, Cesar Itier, Wolfgang Wolck, Pieter Muysken eta beste batzuenak kasu. Hala ere, Andeetako progresismoaren garaia ere bada, non jatorrizko hizkuntzak, baita haien ohiturak ere, nazioen garapenaren garaitzaile bezala ikusten ziren, eta, beraz, landa-heziketa hasiberria, hauen ordez, gaztelera erabiltzera zuzendu zen. Peruko Ikasketen Institutuaren lana eta Alberto Escobarren bultzadak, kitxuaren eta bere gramatikaren sei barietateko hiztegiak argitaratzea. Ekarri zuen Horri buruz, Escobarrek dio:

> "La reivindicación de la lengua quechua y de su empleo empezaron el 27 de mayo de 1975 con la Ley 21156. La lengua prehispánica más ampliamente difundida en el Perú se hallaba proscrita, legal y socialmente, desde la insurrección de Túpac Amaru en 1780. Su oficialización en el país, con rango equivalente al de la lengua castellana es, por tanto, una decisiva medida de política cultural." (Escobar, 1976)[21]

Genealogia eta sailkapena

Kitxuak ez du beste hizkuntza familia batzuekin frogatutako lotura genetikorik. Lehenago, gerora baztertuak izan ziren hipotesi batzuk bota ziren, Joseph Greenbergen amerindiar familiaren proposamena kasu (1987), kitxua Andino-chibcha-paezano erroetatik, Andina adarraren barruan kokatzen zuena.

Bilakaera

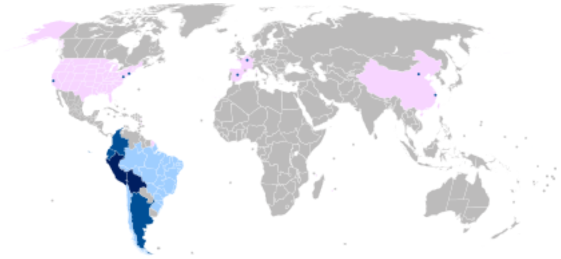
Kitxuerazko hizkuntzen banaketa geografikoa estatus ofizialaren arabera

Kitxuaren eta hizkuntza aimararren arteko erlazio genetikoaren tesia ere baztertuta badago ere, espezialisten adostasunak familia horietako protolenguen arteko elkarrekiko harreman zaharra onartzen du. Familia horien lexikoaren zati garrantzitsu bat partekatzen da, eta ez dakigu bietako zein hizkuntzari dagokion zein hitz.

Horrela, kontaktu epe luze baten ondoren, proto kitxua I. mendearen hasieran agertzen da Peruko erdialde-mendebaldeko zatian. Proto kitxua bi adarretan banatu zen V. mendean: Ketxua I.ak iparralderantz beste hedapen bat hasten du ekialdeko isurialdetik zehar Huailas kalezuloraino eta Ketxua II.ak hegoalderantz hedatzen du isurialde baketsuko mendilerrotik.

XIII. mendean, kitxuaren hedapen berriena gertatu zen, Chincha erresumaren merkataritzaren ondorioz bultzatuta. Kitxua klasikoa hizkuntza franko bezala hartzea eragin zuena Peru Zaharraren zati handi batean eta gaur egun Ekuadorreko mendilerroa den honetan, herri ezberdinetako kurakek ekoizpenak trukatzeko gobernari independenteen artean komunikatzeko erabilia[22]. Hegoaldeko mendilerrorantz, hizketa-lurraldearen gainean Azkenik, ekuadortar aldaera hegoaldeko hizkeratik aldendu zen, kitxua familiaren azken zatiketa gertatu zelarik. Hala ere, zenbait eskualdetan kurakek bakarrik ziren kitxua ezagutzen zutenak, herri xeheak bere hizkuntza propioak erabiltzen jarraitzen zuen bitartean, eskualde *motxika* hizlarien kasuan bezala. Prozesu honen erdian, inkek *Chinchayueren* konkista hasi zutenean, hizkuntza hau hartu zuten euren administrazio arazoetarako, hauek ere *aimara* hizlariak ziren arren, eta euren inperioko probintzia ezberdinetan euren ikaskuntza inposatu zuten. Honek, herri hizkuntzak alde batera uztea esan nahi ez zuelarik. Inkekin harreman komertziala izan zuten oihaneko herri batzuk ere kitxuaren eragina jasan zuten.

Peruko erregeordetzan, misiolari katolikoek tokiko hizkuntza hau eta beste batzuk erabili zituzten indigenak ebanjelizatzeko; zenbait eskuliburu (arteak) eta lexiko idatzi ziren, eta baita beste hizkuntza garrantzitsu batzuk ere, *aimara, mochica edo guaran*iera kasu, baita *katiximak* ere. Hori dela eta, kitxua Andeetako eta Amazoniako beste herri batzuetara hedatu zen.

Barne Sailkapena

Gary Parker (1963)[23] eta Alfredo Torero (1964)[24] hizkuntzalarien seminen dialektologia-ikerketek kitxua familiako barietateak bi azpifamilia edo adarretan sailkatu zituzten. Adar hauetako bat kitxua- I izenekoa da Toreroren nomenklaturan edo Kitxua -II Parkerren arabera. Adar honek Peruko erdialdeko eta ipar-erdialdeko mendilerroan banatutako barietateak hartzen ditu, Andeetako mendilerroaren bi isurialdeetan, Peruko Lima, Junín, Pasco, Huánuco eta Ancash departamenduetan. Beste adarra Quechua II (Torero) edo Kitxua a (Parker) izenekoa da. Iparraldetik hedatzen da Kolonbia hego-mendebaldea, Ekuador eta Peru iparraldearen artean, hegoaldetik, berriz, Peru austral, Bolivia eta Argentinako ipar-mendebaldearen artean, Txiletik gertu hiztun posibleekin. Toreatzaileak, bere lanean, Kitxua I taldearen hiru aldeko azpiatal bat artikulatu zuen.

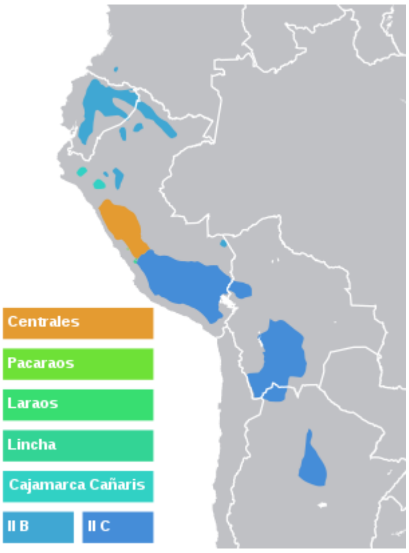

Kitxua familiaren banaketa geografikoa

- Kitxua I
    - (azpitalderik ez)
        - Huayla
        - Conchuco
        - Huayhuash occidental (Pativilca altua)
        - Huánuco-Marañón
        - Huánuco-Huallaga
        - Huayhuash erdialdea (Huaura altukoa eta Chaupihuaranga)
        - Huayhuash ekialdekoa (Pasco eta Juníngo iparraldea)
        - Mantaroko harana (huanca, *Alis*, zihurrenik *Huangáscar*)
- Kitxua II
    - Kitxua II A
        - Pacaraos
        - Lincha
        - Cajamarca (Incahuasi-Cañaris)
    - Kitxua II B
        - Lamas
        - Ecuador
        - Kostaldeko kitxua
    - Kitxua II C
        - Ayacuchanoko Kitxua
        - Kuskoko Kitxua(Bolivia eta Argentina barnebiltzen ditu)
        - Santiago del Estero

Duela gutxi egindako berrikuspen batean, Adelaarrek Kitxua II-ko taldearen jarrera taxonomikoa egileak berak zalantzan jarri zuela eta Yauyos inguruko ondorengo ikerketen argitan berriz aztertu zela gogorarazten du. Pakaraoseko kitxua, nagusiki morfologikoak diren kontsiderazioengatik, Kitxua I-aren adarra bezala hartzen da. Gainontzekoak, erdialdeko kitxuetatik dibergentea direnak, Toreroren hasierako II-A barietatearen gainontzeko barietateak, proto-Kitxua II. -aren banaketa goiztiar bezala hartu ziren, Ketxua II.-B eta Ketxua II-C artean banatzen hasi aurretik[25].

Forma estandarrak eta ofizialak

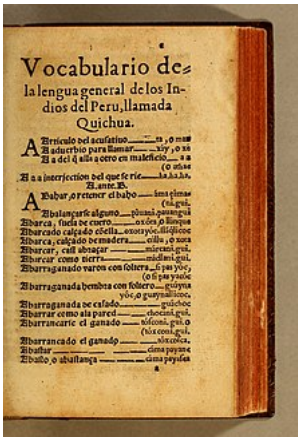

Vocabulario dela lengua general delos Indios del Peru, llamada Quichua.

Lexicon edo Peruko hizkuntza orokorraren hiztegia, Domingo de S. Tomasek osatua (1560).

Gaur egun ez dago hizkuntza estandar bat (arabiera kasu) edo idatzizko sistema komun bat (txinera bezala) hizkuntza ulertezinen erabiltzaileek komunikatzeko erabiltzen dutena: lehen gaztelaniara jotzen dute, ezagutzekotan.

Maila ofizialean, Peruko konstituzio politikoak kitxuaz hizkuntza bakar bat bezala hitz egiten du, baina Hezkuntza Ministerioak gutxienez sei hizkuntza barietatetarako liburu ezberdinak igortzen ditu (Angela, Ayacucho, Cajamarca-Cañaris, Cuzco, Junín, San Martín). Bolivian, hezkuntzan eta testu ofizialetan, Kitxua Normalizatu bakarra erabiltzen da (hegoaldekoa), eta Ekuadorren, Kichwa bakarra. Bi herrialde hauetan hitz egiten diren aldaki guztiak elkar ulergarriak dira.

Kitxua hizkuntza bakarra da, kitxua dialekto estandarra da eta gainerako aldaerak deformazioak dira.

Beste hizkuntzekiko harremana

Kitxua eta aimara familien konbergentzia formatiboaren ondoren, kitxuak aimara familia linguistikoarekin harreman linguistiko handia izaten jarraitu zuen, batez ere, austriar barietateekin. Eskualde askotan, kitxua, denborarekin, aimara ordezkatzera iritsi zen. Izan ere, IKE kitxuaren ezaugarri asko, dirudienez, barietate hauetako asko aimara substratu baten gainean sortu zirelako gertatzen dira.

Gainera, kitxua, historikoki, Amazoniako hizkuntzekin kontaktuan egon da, ashaninka kasu, arawak eta panoa familietako beste hizkuntza batzuez gain. Marañonen arroan, kitxuak, erabat ordezkatu zituen inken aurreko hizkuntza asko bezala. Hegoaldean inken inperioa mapudungun, kakan eta huarpe domino linguistikora hedatu zen.

Kitxuak espainolarengan ere eragina izan zuen, konkistatzaileek ezagutu zituzten errealitate berriak deskribatzeko kitxuismo asko ekarriz. Gaztelaniak ere maileguak utzi ditu kitxua hizkuntzetan. Ondoren, andeetako elebitasun espainol-kitxuaren ondorioz, fonema oklusibo soinudunak sartu dira Ketxua IIan, eta, bestetik, andinoen espainiera sortu da.

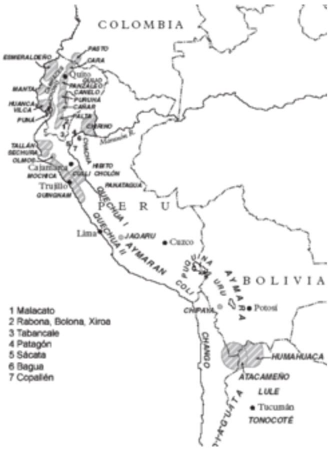

Andeetako hizkuntzak, kitxuarekin harremanetan jarri zirenak

Kokapen geografikoa

Kitxuerazko hizkuntzak etengabe hitz egin dira Hego Amerikako mendebaldean, Kolonbiako hego-mendebaldetik Argentinako iparralderaino.

Iparraldea: Ecuador, Colombia y Loreto

Kolonbiako hego-mendebaldearen, Ekuadorren eta Peruko Amazoniaren iparraldeko muturraren artean, iparraldeko kitxua edo ekuadortarra da nagusi. Multzo ezberdin hau Nariño, Putumayo eta Cauca departamenduetako eskualde diskretuetatik (Kolonbia) Amazonas ibaiaren iparraldeko isurialderaino hedatzen da, Loreto departamenduan (Peru), Ekuadorko Mendilerroa eta Ekialdea zeharkatzen dituelarik.

Peruko ipar-mendebaldea

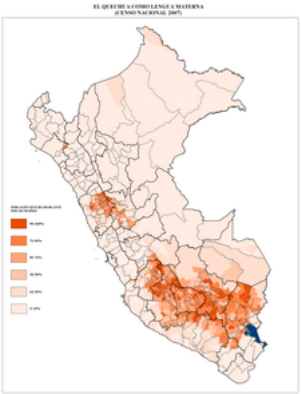

Ama-hizkuntza kitxua duten pertsonen banaketa geografikoa barrutika

Iparraldeko kitxuarekin lotutako bi barietate hitz egiten dira, Peruko Amazonas eta San Martin departamentuetan. Kitxua *chachapoyanoa* Amazoniako mendian erabiltzen da, kitxua *lamista* Mayo eta Sisa ibaien isurialdeetan erabiltzen den bitartean. Mendebaldean, kitxua cajamarquino Cajamarca hiriaren inguruan hedatzen da, Chetilla eta Porcon herrietan. *Incahuasi-Cañarisen* barietatea, *kaxamarka*-barietatearekin uler daitekeena, ipar-ekialdean hedatzen da Incahuasi eta Cañaris barrutietan (Lambayeque), Cutervo eta Jaen probintzietan (Cajamarca) eta Huancabamba probintzian (Piura) urrun dagoen herri batean.

Peruko erdialdea

Peruko Erdialdeko Mendilerroan, nagusiki, Kitxua I adarreko hizkuntzak daude, iparraldeko Angela eta Huanuco departamenduetan eta hegoaldeko Junin, Huancavelica eta Ica departamenduetan, Pasco eta Lima departamenduak barne.

Eskualde hauetan gehien hitz egiten den hizkuntza kitxua ankashinoa da, iparraldeko muturrean hitz egiten dena (Ancash eta Huánucoko ipar-mendebaldean). *Kitxua huanca* edo soilik *huanca* deritzona Huancayo, Chupaca eta Concepcion probintzietan Junín departamenduan hitz egiten da. Hegoaldean, Limako departamenduan, kitxua II dialektoek euren eremua Yauyosko probintziako Ketxua I-a dialektoarekin partekatzen dute; bata Laraos barrutian dago eta bigarrena probintziaren hegoaldean dago.

Hegoaldea: Peru austral, Bolivia eta Argentina

Kitxua familiako *makrolectotik* zabalduena, hegoaldeko kitxua, Peru hegoaldea eta Argentina iparraldearen artean hitz egiten da, hiru eskualde bananduz. Lehenengoak Peruko hegoaldeko mendilerroa hartzen du Huancavelica departamenduaren eta Puno eta Moquegua departamenduaren artean. La Paz departamenduaren iparraldeko eskualde txiki batean proiektatuz. Eskualde hau, hegoalderago dagoen beste batetik, aimararen hizkuntza domeinuak banatzen du, bigarrena, Boliviako erdialdean eta hego-mendebaldean hedatzen dena, Cochabamba, Chuquisaca eta Potosí departamenduetatik, beste departamentu batzuen mugakideez gain, eta, Argentinako iparraldean, Jujuy, Salta eta Tucuman probintzietatik. Azkenik, kitxuak banaketa "erdi-isolatua" du Santiago del Estero probintziako zentro-mendebaldean, hau da, "Kitxua santiagueño" deiturikoan.

Fonologia

Kitxuar hizkuntzen silabak gutxienez bokal batez osatzen dira nukleo gisa. Oro har, kontsonante bat onartzen dute eraso- eta koda-posizioetan (silaba-hasiera eta -amaiera, hurrenez hurren); hala ere, mailegu berrienek bi kontsonante ere onar ditzakete erasoan, bereziki kontsonante likidoekin. Intonazioak eta azentuazioak rol txikiagoak dituzte.

Hiru bokal-fonema bereizten dira: bokal ireki bat eta itxituak biribilduta */u/*ez biribilduta */i/*. Gainera, erdiko kitxuek bi bokal-kantitate bereizten dituzte: bokal laburrak eta luzeak: */a:/, /i:/, /u:/*. Bokal-fonema horien ahoskera zehatza aldatu egiten da ingurune fonetikoarekin. Kontsonante ubular baten auzotasunak beste alofono zentralizatu batzuk sortzen ditu, hala nola *[ɑ], [e], [ɛ], [o], [ɔ]* , eta palatal */j/*erdisonantearen auzotasunak ere aurrerapena eragiten du */a/ [æ]-ra*. Chachapoyaseko kitxuan */aj/ eta /aw/* bezalako taldeen monoptongazioa gertatzen da, baita ancashino kitxuaren aldaera batzuetan ere, non/uj/taldeari ere eragiten zaion.

Kontsonanteei dagokienez, dibertsifikazio handia dago, jatorrizko inbentario honetan eragina izan duten hainbat aldaketa diakronikoren ondorioz. Protoketxuak hiru nasal izango zituen: /m, n, ɲ/ lau oklusibo /p, t, k, q /, afrikatu bi /t͡ʃ, t͡ʂ/, frikatibo hiru /s, ʂ, h/, gertuko bi /j, w/baita bi edo hiru likidoak /ʎ, ɾ, (l)/. Atzerakako frikatiba, oso antzinatik egin zen, soilik huankan kontserbatuz.

Protokoloaren kontsonante-inbentarioak murrizketa handiak izan zituen behin baino gehiagotan bere garapen-prozesuan. Glotala /* *h/* hasierakoa Ketxua I.ean eta Cajamarca baita, Incahuasi-Cañariseko kitxuan desagertu zen. Kontsonante batzuk bat egin zuten, adibidez, ubular /* q/oklusiboa */k/* KII-Bn eta txistukariak KII-Cean; gainera, bi taldeek afrikadak postalbeolar bakar batean urtu zituzten, Huallagako kitxua bezala, Chachapoyaseko kitxua eta Pastazakoa izan ezik. Azken honetan, afrikar erretrofleja, albeolar */t͡s/* posizioraino aurreratua izan zen.

Bestalde, kontsonante-multzoaren bi hedapen edo gehikuntza handiago erregistratu dira gutxienez. Gaztelaniarekiko kontaktu luzearen ondorioz, */b /, /d/ eta /g/* bezalako soinu plosiboak gehitu dira, kitxuak, jatorrian, soinudunak eta gorrak bereizten zituen tokietan, mailegu nagusien artean, Atzerako frikatibo gorraz gain *[ʐ]*, hala nola, *bindiy* (saldu), *Diyus* (Jainkoa) edo *karru* [kaiko u] (gurdia). Hegoaldeko kitxuan, aimararen eragin oso probableagatik eta ayacuchana aldaera izan ezik, eiektiboak gehitu ziren, eta herskorren errepertorio fonemikora eta afrikadara xurgatu ziren.

Kitxua I-go aldaketa garrantzitsu batek afrikarren artikulazioan eragina izan du. Post albeolarra **/t͡ʃ/* albeolar bateraino aurreratu ze, dialekto jarraitu honen iparraldeko eta erdialdeko zati handi batean. Geroago, zenbait eremutan, aurreko aldaketak utzitako atzeraemangunea ere aurreratu zuten **/t͡ʂ/*. Aldaera batzuk, Cajatamboko kitxua kasu, albeolar berriaren desafrikazio batetik pasa ziren, aldez aurretik albeolar txistukaria glotalizatzearekin batera*/s /.

	Bilabial	**Alveolar**	**Postalveolar**	**Retrofleja**	
Nasal	[[:es:Nasal_bilabial|m]]	[[:es:Nasal_alveolar|n]]			[[:es
Oclusiva	[[:es:Oclusiva_bilabial_sorda|p]]	[[:es:Oclusiva_alveolar_sorda|t]]			
Africada			[[:es:Africada_postalveolar_sorda|t͡ʃ]] (ch)	[[:es:Africada_retrofleja_sorda|t͡ʂ]] (çh)	
Fricativa		[[:es:Fricativa_alveolar_sorda|s]] (z/ ç/c)		[[:es:Fricativa_retrofleja_sorda|ʂ]] (s)	
Aproximante					[[:es
Lateral		([[:es:Aproximante_lateral_alveolar|l]])			[[:es (ll)
Vibrante		[[:es:Vibrante_simple|ɾ]] (r)			

Idazkera

Artikulu nagusia: Kitxua alfabetoa

Andeetako idazketa metodo baten erabilera aurre hispanikoaz luze eztabaidatzen ari dira. Kipus *eta tocapuak* idazketa sistema bat izan daitezkeela proposatu da, baina orokorrean onartutako erakustaldiak daude.

Lehen espainiarrek (kronistak eta ebanjelizatzaileak batez ere) eta aborigenek kitxua hizkuntzak grafikatzea bilatu zuten, nagusiki kitxua klasikoan eta kitxua aldaeraren forma goiztiarretan, alfabeto latinoa erabiliz; egoera honek fonema ezberdinentzako grafia ugari sortu zituen eta alderantziz. Hala ere, kitxua hizkuntzak funtsean ahozkoak izan ziren hogeigarren mendera arte.

1939ko urriaren 29an, kitxua hizkuntza bakar baten paradigmapean grabatzeko lehen saiakeretako bat eman zen. Oraingoan, 33 zeinu dituen hizkuntza indigena amerikarrentzako alfabetoa onartu zuten Limako (Peru) XXVIIko kongresuan.

1946ko urriaren 29an, Peruko Hezkuntza Ministerioak Ketxua eta Aimara Hizkuntzen Alfabetoa onartu zuen, erakunde horrek proiektatzen zituen landa-alfabetizazioko kartilletan erabil zitezkeen 40 zeinuekin.

1954ko abuztuaren 2tik 13rako astean, La Pazen egindako Amerikarteko III. Biltzar Indigenistan, kitxua eta aimara hizkuntzentzako Alfabeto fonetikoa sortu zen, aurreko bi kongresuetako akordioetan oinarrituta, Pátzcuaron (1940) eta Cuzcon (1949) egindakoak.

ACTA
DE INDEPENDENCIA
DECLARADA POR EL CONGRESO DE LAS PROVINCIAS-UNIDAS
EN SUD-AMERICA.

Argentinako Independentzia akta, gaztelaniaz eta kitxuan idatzia (1816)

1975eko urriaren 16an, Juan Velasco Alvaradoren gobernu militarraren amaieran, Peruko Hezkuntza Ministerioak Goi Mailako Batzorde bat izendatu zuen Kitxua Hizkuntza Ofizialtzeko Legea ezartzeko. Honek Kitxuaren Oinarrizko Alfabeto Orokorra jakinarazi eta gomendatzen du, ministerioak 4023-75-ED zenbakidun Ministerio Ebazpenaren bidez onartua, zeinaren letrak **a, aa, ch, e, h, i, ii, k, l, ll, m, n, ñ, o, p, q, r, s, sh, t, tr, ts, u, uu, w, y** ziren.

Hamar urte beranduago, 1218-85-ED Ministerio Ebazpenaren bidez, alfabeto ofizialak e eta o letrak ezabatu zituen; hiru bokal baino ez dira erabiltzen, a, i eta u, kitxuaren fonologiari dagokiona. Hala ere, Cuscoko Kitxua Hizkuntzaren Akademia Nagusiak gazteleraren bost bokalekin Cuzcoko Kitxua alfabetoaren bertsio bat sustatzen du oraindik.

Gramatika

Kitxuar hizkuntzak aglutinatzaileak dira eta hitzak eratzeko arauak nahiko ondo kontserbatzen dira. Morfemak oso erregularrak dira, ez dira aldatzen txertatzen diren ingurunearen arabera. Hitzak bi morfema motaz bakarrik osatzen dira: sustraiak eta atzizkiak.

Badira sustrai independenteak, aldatu gabe hitz oso bat osatzen dutenak, eta badira helburu horretarako atzizkien mendekoak ere. Atzizkiak bi motatakoak dira: eratorriak, lexemen esanahia aldatzen dutenak, eta malguak, ezaugarri gramatikalen paradigmak zehazten dituztenak. Atzizki batzuk enklitikoak dira, perpausaren edozein hitzen amaieran batu daitezkeenak. Atzizkiak oso emankorrak dira, solaskideak iragar ditzakeen esanahiak osatzen baitituzte[26].

> (Kitxua sureño)
>
> *Pukllachichkarqaykum*
>
> 'Jolastarazi genion'.

Hizkuntza kitxuek SOV ordena aldakor bat nahiago dute, funtzio adjektibo bat betetzen duten hitzek eta klausula erlatiboek aldatzen duten izena (hizkuntza zentripetua) baino lehenagokoak dira beti. Lerrokatze morfosintaktikoa akusatiboa izaten da, eta objektu zuzena */* -kta/* ko atzizki kognatuekin markatzen da. Esaldi posesibo osoa osatzeko, edukitzailea lehenesten da edukitzailearen aurretik, eta kasu genitalaren eta pertsonal erlatiboaren atzizkiekin markatzen da, hurrenez hurren.

> (q. Huarochirí)
>
> *Paypa shutin*
>
> ‘Bere izena’

Ezaugarri gramatikalak

Ebidentzia ezaugarri gramatikal gisa gordetzen da familia osoan. Horrela, aurrez aurreko, jakinarazitako, usteko eta ondorioztatutako informazioa bereizten da beti. Kategoria hau enuntziatuko edozein hitz birtualki eransten dakizkiokeen enklitiko edo partikula moduan adierazten da.

> (Q. Cajamarca)[27]
>
> *Qayna chay waka waćharqan**mi***
>
> 'Atzo behi honek erditu zuen'
>
> *Awiluy**shi** wañurqan puñushqanshina*.
>
> 'Aitite lo egiten zuen bitartean hil zen' (hizlariak entzunak dauzka horren inguruan)
>
> *Yanapanqa**ćh*** warmin.
>
> 'Bere emazteak lagunduko du'

Bestalde, protokitxuak lau pertsona gramatikal izango zituen, hiztunak eta entzuleak aldi berean definituak. Zenbakia ez zen hasieran gramatikalizatuta egongo. Sistema hau, Pakaraoseko kitxuan mantentzen da, eta gainontzeko aldaeretan isladatzen da.

		Hizlaria barnebiltzen du?	
		Bai	**Ez**
Hizlaria barnebiltzen du?	**Bai**	Laugarrena edo lehen inklusiboa	Lehenengoa
	Ez	Bigarrena	Hirugarrena

Ondoren, hainbat hitzezko marka gramatikal eta nominal agertu ziren pluralentzat, hasierako eskemari gainjarriz. Aldaketa honekin, sistema pronominalak zazpi pertsonako bat hartzen du: hiru pertsona singularrean, bi lehen pertsona pluralean (barneratzailea eta ez-baztertzailea) eta bigarren eta hirugarren pertsonako pluralak. Gainera, lehen bi pertsona pluralen arteko aldea desagertu egin da iparraldeko kitxuan.

Ez dirudi kopuruak garrantzi handiagoa izan duenik Espainietako inbasioa iritsi zen arte. Beste ezaugarri gramatikal batzuk, generoa adibidez, ez dira kitxuar hizkuntzetan sartu. Definizioa baino ez zitzaion gehitu huankari -*kaq* atzizkiaren bidez, *ka*- aditzaren agentetik eratorria ('haber').

Aditz esaldia

Hitzezko morfologia oso aberatsa da familia honetan. Kitxua hizkuntzek atzizki eratorrien errepertorio zabalak dituzte. Horiek zuzenean lotzen zaizkio erroari, birtualki mugagabeak diren kopuruetan, gai berriak eratuz. Protoketxuak, norabidea adierazten duten lau aditz atzizki izan zituen: -*rku*- ('gorantz '), -*rpu*- (' beherantz '), -*yku*- ('barrura') eta -*rqu*- ('kanpora'). Soilik I. kitxuan eta norabide bertikaleko atzizkien kasuan kontserbatu dira produktiboak, beste instantzia batzuetan fosilizatuak edo absenteak agertzen diren bitartean[28].

> (Kitxua ancashino)[29]
>
> *Rikaanakuntsik*.
>
> rikaa-naku-ntsik
>
> 'Elkarri ikusten diogu'.
>
> (Kitxua lamista)[30]
>
> *Yaykuchin*.
>
> Yayku-chi-n

> 'Sartuarazten du'.

Aditz-gaiak modu eta denbora malguko atzizkien mende daude, eta horiek perpausaren subjektuaren pertsona gramatikalaren espezifikoak dira. Kitxuar aditzak subjektuarekin nahiz objektu zuzenarekin bat datoz iragankorrak direnean, Ekuadorko kitxuan salbuespenak daudelarik, konjugazio binominala galdu den eskualdea.

(K. Chachapoyas)[31]	
makawanki	
maka-**wa**-nki	
Joko nauzu.	
(Iparraldeko Kitxua)[32]	
Ñukaman	*mañarka*.
ñuka-man	maña-rka
'eskatu zidan'	

Moduari dagokionez, inperatiboaren flexioa eta indikatiboarena bereizten dira atzizkien multzo desberdinekin. Kitxuak bi garai bereizten ditu: etorkizuna eta ez etorkizuna. Etorkizunik gabeko aditz bat* -*rqa* atzizkiaren bidez zehaztu daiteke iraganerako. Askotan, itxura atzizki deribatuen bidez markatzen da.

Esaldi nominala

Sustrai nominal gehienak morfologikoki independenteak dira; hau da, ez dute atzizkirik behar hitz oso bat osatzeko. Salbuespenen adibide dira *kiki-* ('norbera') edo *llapa-* ('guztiak') bezalako izenordain erlatiboak, osoak izateko atzizki posesiboak behar dituztenak. Ikus llapantsik ("gu guztiok") forma ankashinoa. Sortutako izenek eta adjektiboek ez dute desberdintasunik. Izen batek beste izen bat aldatzen du, aurretik zuzenean jarriz. Elkarrekin, izenezko esaldi bat osatzen dute, amaiera hitzean bere muina duena. Aldagailuak aurretik jar daitezke, mugarik gabe.

Flexio nominalak pertsona gramatikal bakoitzaren atzizki posesibo espezifikoak onartzen ditu, jarraian -*kuna* bezalako hautazko atzizki bat dutelarik, baina ordena Santiagoko kitxuan alderantzikatzen da. Hirugarrenik kasu atzizkiak doaz. Esaldi nominalak flexionatu egiten dira atzizkiak nukleoari bakarrik gehituz. Kasuaren atzizkirik gabeko esaldi bat izenduntzat hartzen da. Kasu akusatiboa *(* -kta*), latiboa *(-man)*, instrumentala *(-wan)*, kozitatiboa *(-ntin)*, genitiboa *(-pa, salbu -pi en Laraos*), onbera *(-paq)* eta kausatzailea *(-rayku)* atzizkiak kitxua familia osoan kontserbatzen dira. Gainera, aldakuntza duten kasu-atzizkiak ere badaude, hala nola lokatiboa *(* -ŭ haw*, -*pi*, -*pa*, -*man*), ablatiboa (-*piq*, -*pita*, -*manta*, -*paq*, -*pa*), prolatiboa *(-pa*, -*nta*), terminatiboa *(* -kama*, -*yaq*) eta konparatiboa *(* -naw*, -*hina*).

Izenak

Izen-erroek atzizkiak onartzen dituzte pertsona (jabetza adierazteko, ez identitatea), pluraltasun gramatikala eta kasua adierazteko. Orokorrean, pertsona-atzizkia pluraltasunarena baino lehenago doa.

Zenbait adibide, *wasi* (etxe) izena erabilita

Erabilera		**Atzizkia**	**Adibidea**	**Itzulpena**
Pluraltasuna		-kuna	wasi**kuna**	etxeak
Kasu gramatikalak	Nominatiboa	–	wasi	etxea (subjektua)
	Akusatiboa	-(k)ta	wasi**ta**	etxea (objektu zuzena)
	Datiboa	-paq	wasi**paq**	etxeari
	Genitiboa	-p(a)	wasi**p(a)**	etxeko; etxearen
	Inesiboa	-pi	wasi**pi**	etxean
	Ablatiboa	-manta, -piqta	wasi**manta**, wasi**piqta**	etxetik
	Hurbiltze adlatiboa	-man	wasi**man**	etxerantz
	Muga-adlatiboa	-kama, -yaq	wasi**kama**, wasi**yaq**	etxeraino
	Instrumentala	-wan	wasi**wan**	etxearekin; eta etxea
	Komitatiboa	-(ni)ntin	wasi**ntin**	etxearekin, etxearekin batera
	Kausatiboa	-rayku	wasi**rayku**	etxearengatik
	Destinatiboa	-paq	wasi**paq**	etxerako, etxearentzat
	Abesiboa	-naq	wasi**naq**	etxerik gabe
	Inklusiboa	-piwan, puwan	wasi**piwan**, wasi**puwan**	etxea barne
	Trantsitiboa	-(rin)ta	wasi**nta**	etxean zehar, etxetik
	Berehalakoa	-raq	wasi**raq**	aurrena, etxea
	Interaktiboa	-pura	wasi**pura**	etxeen artean, etxeen artetik
	Esklusiboa	-lla(m)	wasi**lla(m)**	etxea bakarrik, etxea baino ez
	Konparatiboa	-naw, -hina	wasi**naw**, wasi**hina**	etxea baino (parekatzean)
Posesiboa	*Singularreko 1. pertsona*	-y, -i	wasi**y**, wasi**i**	nire etxea
	Singularreko 2. pertsona	-yki	wasi**yki**	zure / hire etxea
	Singularreko 3. pertsona	-n	wasi**n**	haren etxea
	Pluraleko 1. pertsona (inkl.)	-nchik	wasi**nchik**	gure etxea (hizlaria barne)
	Pluraleko 1. pertsona (eskl.)	-y-ku	wasi**yku**	gure etxea (hizlaria kanpo)
	Pluraleko 2. pertsona	-yki-chik	wasi**ykichik**	zuen etxea
	Pluraleko 3. pertsona	-n-ku	wasi**nku**	haien etxea

Esaldi bat

Ñawpaman katishun – Jarrai dezagun aurrera

Zenbaki digituak eta hamarra

Zenbaki digituak eta hamarra, ez da zeroa adierazten, kitxuera ezberdinetan, honako hauek dira:

GLOSA	**Aurre-Kitxua**	**Kitxua I**				**Kitxua II**							
		Huailas	**Huánuco**	**Huanca**	**Pacaraos**	**Cajamarca**	**Imbabura**	**Salasaca**	**Tena**	**Ayacucho**	**Cuzco**	**Bolivia**	**Santiagueño**
'1'	*suk	huk	huk	huk, suk	huk	suχ	ʃux	ʃuh	ʃuk	huk	hux	ux	suk
'2'	*iʂkaj	iʃkaj	iʃkaj	iʃkaj	iʃkaj	iʃkaj	iʃgaj	iʃki	iʃki	iskaj	iskaj	iskaj	iʃkaj
'3'	*kimsa	kima, kimsa	kimsa	kimsa	kima	kimsa	kinsa	kinsa	kinsa	kimsa	kinsa	kinsa	kimsa
'4'	*ʈʂusku	ʧusku	ʧusku	ʈʂusku	ʈʂusku	ʈʂusku	ʧusku	ʧusku	ʧusku	tawa	tawa	tawa	taa
'5'	*piʧqa	piʦqa	piʧɢa	piʧʔa	pisχa	piʧqa	piʧa	piʧka	piʧka	piʧχa	pisqa	pʰiʃqa	piʃqa
'6'	*suqta	huqta	suχta	suʔta	huχta	suχta	sukta	sukta	sukta	suχta	suqta	suhta	suqta
'7'	*qanʈʂis	qanʧis	ɢanʧis	ʔanʈʂis	ʁanʈʂis	qanʈʂis	kanʧis	kanʧis	kanʤis	χanʧis	qanʧis	qanʧis	qanʧis
'8'	*pusaq	puwaq	pusaχ	pusaː	puwaχ	pusaχ	pusax	pusah	pusak	pusaχ	pusaq	pusah	pusaq
'9'	*isqun	isqun	isɢun	isʕun	isʁun	isqun	iskun	iskun	iskun	isχun	isqun	hisqʼun	isqun
'10'	*ʈʂunka	ʧuŋka	ʧuŋka	ʈʂunka	ʈʂuŋka	ʈʂuŋga	ʧuŋga	ʧuŋga	ʧuŋga	ʧuŋka	ʧunka	ʧuŋka	ʧuŋka

Aurreko taulan Nazioarteko Alfabeto Fonetikoaren ikurrak erabili dira.

Ikus ezazu baita ere

Peruko hizkuntzak <https://es.wikipedia.org/wiki/Lenguas_del_Per%C3%BA>

Kitxua literatura <https://es.wikipedia.org/wiki/Literatura_quechua>

Eranskina: Quechuismos en el idioma español <https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Quechuismos_en_el_idioma_espa%C3%B1ol>

Eranskina:Préstamos léxicos del quechua <https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Pr%C3%A9stamos_l%C3%A9xicos_del_quechua>

Hezkuntza interkultural elebiduna (Educación intercultural bilingüe-EIB-)<https://es.wikipedia.org/wiki/Educaci%C3%B3n_intercultural_biling%C3%BCe>

Wikipedia Kitxuan <https://es.wikipedia.org/wiki/Wikipedia_en_quechua> <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Tro-Cortesianus.jpg>

Portal:Lenguas indígenas de América <https://es.wikipedia.org/wiki/Portal:Lenguas_ind%C3%ADgenas_de_Am%C3%A9rica>.

Amerikako hizkuntza indigenekin lotutako edukia <https://es.wikipedia.org/wiki/Lenguas_ind%C3%ADgenas_de_Am%C3%A9rica>.

Ama Hizkuntzaren Nazioarteko Eguna <https://es.wikipedia.org/wiki/D%C3%ADa_Internacional_de_la_Lengua_Materna>

Jatorrizko Hizkuntzaren Eguna <https://es.wikipedia.org/wiki/D%C3%ADa_del_Idioma_Nativo>

Hiztegiak

- Diccionario Quechua Sureño Normalizado - Español (http://aulex.org/qu-es/) en Aulex.org (http://aulex.org/).
- Diccionario Bilingüe (http://www.illa-a.org/cd/diccionarios/DicQuechuaBolivia.pdf), Quechua Boliviano Normalizado, Teófilo Laime (2007).
- Kichwa yachakukkunapa shimiyuk kamu (http://www.illa-a.org/cd/diccionarios/diccionarioKichwaEcuador.pdf) Diccionario Kichwa - Castellano, Ministerio de educación ecuatoriano (2009).
- Simi Taqe, Qheswa - Español - Qheswa 2005 (http://www.illa-a.org/cd/diccionarios/DicAMLQuechuaOrig.pdf) Diccionario Quechua cuzqueño - español, Academia Mayor de la Lengua Quechua (2006).
- Runasimi-Kastellanu-Inlis Llamkaymanaq Qullqa (https://web.archive.org/web/20171011125334/http://www.clacs.illinois.edu/documents/quechua/QuechuaDicc.pdf) Diccionario funcional quechua-castellano-inglés de Ayacucho-Chanka, Clodoaldo Soto Ruiz.
- Rimaycuna, quechua de Huánuco (https://web.archive.org/web/20110728071646/http://www.sil.org/americas/peru/pubs/slp48.pdf) Diccionario del quechua del Huallaga con índices castellano e inglés, David J. Weber (1998).
- Shimikunata asirtachik killka (https://web.archive.org/web/20121113220414/http://www.sil.org/americas/peru/pubs/slp52.pdf) Inga: diccionario quechua del Pastaza, SIL (2002).
- Yachakuqkunapa simi qullqa, Qusqu Qullaw Qhichwa Simipi (https://web.archive.org/web/20110824235645/http://portal.perueduca.edu.pe/Docentes/xtras/pdf/dicc_cusco.pdf) Diccionario ilustrado del Quechua sureño, Ministerio de educación peruano (2005).
- Yachakuqkunapa shimi qullqa, Anqash Qichwa Shimichaw (https://web.archive.org/web/20110728051133/http://portal.perueduca.edu.pe/Docentes/xtras/pdf/dicc_ancash.pdf) Diccionario ilustrado de quechua ancashino, Ministerio de educación peruano (2005).
- Diccionario Quechua (http://www.cosmovisionandina.org/runasimi/buscador.php) de *CosmovisiónAndina.org*.
- Vocabulario de la lengva general de todo el Perv llamada lengva Qquichua o del Inca. (http://www.illa-a.org/cd/diccionarios/VocabvlarioQqichuaDeHolguin.pdf) Quechua cortesano del Inca o la lengua del Cuzco (1608).
- *Diccionario trilingüe quechua de Cusco* por Esteban Hornberger S. con Nancy H. Hornberger ISBN 978-612-4121-09-8
- *Diccionario Quechua-castellano/ Castellano quechua* por Jorge A. Lira, normalización de grafías por Mario Mejía Huamán ISBN 978-9972-236-70-9.
- Laura Ladrón de Guevara: *Diccionario Quechua* (trilingüe: castelano, quechua e inglés), miembro de AMLQ.
- Abdón Yaranga Valderrama: *Diccionario Quechua-español / Runa simi-español* de BNP fondo editorial, ISBN 9972-874-36-2.
- Elmer Félix Neyra Valverde *Diccionario de Matemática Quechua Castellano Inglés* Derrama Magisterial, Lima (2015) ISBN 978-612-4201-48-6
- Anónimo. *Arte y vocabulario en la lengua general del Perú (1586)*. Edita Rodolfo Cerrón Palomino, colaboran Raúl Bendezú y Jorge Acurio. Instituto Riva- Agüero PUCP Lima (2014) ISBN 978-9972-832-62-8
- Francisco Carranza Romero. *Diccionario Quechua ancashino -castellano*. Iberoamericana-Vervuert Maguncia, Germany (2003) ISBN 84-8489-098-8
- Jorge Flores Aragón (Director editorial) *Diccionario bilingüe Quechua-español/ Español quechua* Editorial Roc E.I.R.L Cusco Perú (2016) ISBN 978-612-4687-69-3
- César A. Guardia Mayorga. Diccionaro Kechwa castellano // Castellano kechwa. Librería Editorial Minerva, Lima (1997)
- César Itier. *Diccionario quechua sureño- castellano* Edorial Comentarios Lima (2017) ISBN 978-9972-9470-9-4

Euskara eta Kitxua hizkuntzak

- https://www.berria.eus/paperekoa/1879/016/001/2020-04-05/euskara-eta-kitxua-biziberritzeko.htm
- https://www.garabide.eus/euskara/albisteak/eragile-kitxuak-eta-euskaldunak-ekuadorren-hizkuntza-lankidetzan
- https://www.garabide.eus/euskara/hizkuntza-komunitateak/kitxua
- http://31eskutik.eizie.eus/2016/06/20/kitxua-eta-euskara/
- https://www.argia.eus/argia-astekaria/2349/sacha-rosero

Erreferentziak

1. ↑ Euskaltzaindia. *38. araua: Munduko estatu-izenak, herritarren izenak, hizkuntza ofizialak eta hiriburuak.* (https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0038.pdf).
2. ↑ *53. araua - Munduko estatuetako hizkuntza ofizialak.* (https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0053.pdf) Euskaltzaindia . Noiz kontsultatua: 2010-11-18.
3. ↑ Adelaar, K Alexander, ed. (2004-11-25). *The Austronesian Languages of Asia and Madagascar.* (https://dx.doi.org/10.4324/9780203821121) doi:10.4324/9780203821121 (https://dx.doi.org/10.4324%2F9780203821121) . Noiz kontsultatua: 2020-06-01.
4. ↑ Adelaar, Willem F. H (2004-06-10): *The Languages of the Andes*. ISBN 9781139451123. Orrialdeak: 167–168, 255.

5. ↑ Carranza Romero, Francisco J. (Francisco Javier), 1946-. (2003). *Diccionario quechua ancashino-castellano.* (https://www.worldcat.org/oclc/53967510) Iberoamericana ISBN 84-8489-098-8 PMC 53967510 (http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?tool=pmcentrez&artid=53967510) . Noiz kontsultatua: 2020-06-01.
6. ↑ Garabide. «Kitxua» (http://www.garabide.eus/euskara/hizkuntza-komunitateak/kitxua) *Garabide* . Noiz kontsultatua: 2019-02-13.
7. ↑ **(Gaztelaniaz)** *Lenguas quechuas.* (https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Lenguas_quechuas&oldid=126594438) 2020-06-02 . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
8. ↑ **(Gaztelaniaz)** *Lenguas quechuas.* (https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Lenguas_quechuas&oldid=126594438) 2020-06-02 . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
9. ↑ **(Gaztelaniaz)** Cruz, Saúl Velasco. (2003). *El movimiento indígena y la autonomía en México.* (https://books.google.com.pe/books?id=5bEcd05zfuYC&pg) UNAM ISBN 978-970-32-1124-1 . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
10. ↑ **a b c** Howard, Rosaleen.. (2007). *Por los linderos de la lengua : ideologías lingüísticas en los Andes.* (https://www.worldcat.org/oclc/122332704) (1. ed. argitaraldia) Instituto de Estudios Peruanos ISBN 978-9972-51-164-6 PMC 122332704 (http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?tool=pmcentrez&artid=122332704) . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
11. ↑ Aguinda Washicta, Jacob. (2011). *JORNADAS DE EDUCACIÓN PARA EL DESARROLLO EN LA UNIVERSIDAD.* DIRECCIÓN NACIONAL DE EDUCACIÓN INTERCULTURAL BILINGUE.
12. ↑ «Bolivia: Decreto Supremo Nº 25894, 11 de septiembre de 2000» (https://www.lexivox.org/norms/BO-DS-25894.html?dcmi_identifier=BO-DS-25894&format=html) *www.lexivox.org* . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
13. ↑ **(Gaztelaniaz)** «Constitución Política del Estado (CPE) - Infoleyes Bolivia» (http://bolivia.infoleyes.com/norma/469/constituci%C3%B3n-pol%C3%ADtica-del-estado-cpe) *bolivia.infoleyes.com* . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
14. ↑ «Ayacucho: Crean juzgado de paz que impartirá justicia en quechua | Actualidad | Peru21» (https://web.archive.org/web/20150427143321/http://peru21.pe/actualidad/ayacucho-crean-juzgado-paz-que-impartira-justicia-quechua-2214025) *web.archive.org* 2015-04-27 . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
15. ↑ Información de *El Comercio* de Lima, marzo de 2016
16. ↑ Bat egunkarian 2016ko uztailean agertutako oharra
17. ↑ **(Gaztelaniaz)** Fowks, Jacqueline. (2016-12-10). «Perú estrena su primer noticiario en quechua» (https://elpais.com/internacional/2016/12/07/america/1481150662_571329.html) *El País* ISSN 1134-6582 (http://worldcat.org/issn/1134-6582) . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
18. ↑ Interneten ikastetxe horien aipamenak daude
19. ↑ Torero: *Lenguas de los Andes. Lingüística e Historia*. Instituto Francés de Estudios Andinos Lima (2002)
20. ↑ Mendiburu, Manuel de (1805-1885). «Diccionario histórico-biográfico del Perú. Tomo segundo» (http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12472747622376051987435/p0000001.htm#I_2_) *www.cervantesvirtual.com* . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
21. ↑ Prólogo de Alberto Escobar en *Gramática quechua Ancash- Huailas* de Gary J. Parker (1976) Edición IEP, Ministerio de Eucación
22. ↑ Torero, Alfredo (1984). «El comercio lejano y la difusión del quechua. El caso del Ecuador». *Andina*: 367-402.
23. ↑ Parker, Gary (1963). «La clasificación genética de los dialectos quechuas». *Revista del Museo Nacional* **XXXII**: 241-252.
24. ↑ Torero Fernández de Córdova, Alfredo A. (1964). «Los dialectos quechuas». *Anales Científicos de la Universidad Agraria* (La Molina (Lima)) **2** (4): 446-478.
25. ↑ Torero Fernández de Córdova, Alfredo A. (1964). «Los dialectos quechuas». *Anales Científicos de la Universidad Agraria* (La Molina (Lima)) **2** (4): 446-478.
26. ↑ Soto Ruiz, Clodoaldo.. (2010). *Quechua, manual de enseñanza.* (https://www.worldcat.org/oclc/709776894) (4a ed., aumentada. argitaraldia) Instituto de Estudios Peruanos ISBN 978-9972-51-273-5 PMC 709776894 (http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?tool=pmcentrez&artid=709776894) . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
27. ↑ ADELAAR, WILLEM F. H.. (2012-05-17). «Cajamarca Quechua and the Expansion of the Huari State» (https://dx.doi.org/10.5871/bacad/9780197265031.003.0008) *Archaeology and Language in the Andes* (British Academy) ISBN 978-0-19-726503-1 . Noiz kontsultatua: 2020-06-03.
28. ↑ Adelaar, Willem (2013). *Quechua I y Quechua II: En defensa de una distinción establecida*. Revista Brasileira de Linguística Antropológica Vol. 5 N. 1, p. 58.
29. ↑ Parker 1976, p. 118.
30. ↑ Coombs et al. 1976, p.133
31. ↑ Taylor 2000, p. 69
32. ↑ Lema 2007, p. 164

Kanpo estekak

- **(Ingelesez)(Gaztelaniaz)** Quechua.org (http://www.quechua.org.uk/)
- **(Alemanez)(Gaztelaniaz)(Ingelesez)(Frantsesez)** Runasimi.de (http://www.runasimi.de/)
- **(Gaztelaniaz)** Hinantin (http://hinantin.com). Kitxua hizkuntzaren prozesamendu automatikoa lantzen duen ikerketa-taldea. Universidad Nacional de San Antonio Abad del Cusco (UNSAAC (http://www.unsaac.edu.pe/)).
- Kitxuaren prozesamendurako lehen hurbilketa (http://www.unibertsitatea.net/blogak/ixa/2012/11/12/mintegia-kitxuaren-prozesamendurako-lehen-hurbilketa/) Ixa taldea eta Cuscoko UNSAAC unibertsitatearen antolatutako mintegia.
- Kitxua hizkuntzari buruzko albisteak Ixa taldearen blogean (http://www.unibertsitatea.net/blogak/ixa/?s=kitxua&submit=Bilatu).
- Maria Juana Farinango Ekuadorko kitxuari elkarrizketa (http://www.argia.com/argia-astekaria/2159/maria-juana-farinango/osoa), *Argia*, 2008-11-16.
- Leonel Cerruto Boliviako kitxuari elkarrizketa (http://www.argia.com/argia-astekaria/2160/leonel-cerruto-boliviako-ketxua-kawsay-fundazioko-kidea/osoa), *Argia*, 2008-11-23.
- Hizkimizki (http://www.hizkimizki.com/): euskarazko oinarrizko esaldien eta kitxuazko baliokideen zerrenda bat du.ç

Bibliografia Orokorra

- Adelaar, Willem F. H.; Pieter C. Muysken (2004). «3.2 The Quechuan language family». *The languages of the Andes*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 052136275X.
- Cerrón-Palomino, Rodolfo (2003). *Lingüística quechua* (2ª ed. edición). Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos 'Bartolomé de las Casas'.
- Cusihuamán, Antonio (2001). *Gramática Quechua Cuzco-Collao*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos 'Bartolomé de las Casas'. ISBN 9972-691-36-5.

- Cusihuamán, Antonio (2001). *Diccionario Quechua Cuzco-Collao*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos 'Bartolomé de las Casas'. ISBN 9972-691-37-3.
- Itier, César; Torero, Alfredo (1995). *Del siglo de oro al siglo de las luces: lenguaje y sociedad en los Andes del siglo XVIII*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales Andinos 'CBC'. ISBN 84-8387-020-7.
- Mannheim, Bruce (1991). *The Language of the Inka since the European Invasion*. Austin: University of Texas Press. ISBN 0-292-74663-6.
- Torero, Alfredo (1974). *El quechua y la historia social andina*. Lima: Universidad Ricardo palma, Dirección Universitaria de Investigación. ISBN 9786034502109.
- Torero, Alfredo (1983). «La familia lingüística quechua». *América Latina en sus lenguas indígenas*. Caracas: Monte Ávila. ISBN 9233019268.
- Torero, Alfredo (diciembre de 1984). «El comercio lejano y la difusión del quechua. El caso del Ecuador». *Centro de Estudios Regionales Andinos "Bartolomé de Las Casas"* (Cuzco) (4): 367-402. Archivado desde el original el 19 de octubre de 2007.

- Virginia Zavala y otros. *Qichwasimirayku Batallas por el quechua*. Fondo editorial PUCP, Lima, nov. 2014. ISBN 978-612-317-065-3
- Clodoaldo Soto Ruiz. Quechua manual de enseñanza. IEP Instituto de Estudios Peruanos Lima (2013) ISBN 978-9972-51-273-5
- Clodoaldo Soto Ruiz. Quechua cuaderno de ejercicios y evaluaciones. ISBN 978-9972-51-437-1
- Clodoaldo Soto Ruiz. ¿Chaymantaqá? Quechua avanzado. IEP.ISBN 978-9972-51-586-6
- César Romero Ambrocio y Josmell César Romero Román *Quechua Lengua originaria del Perú* ILDH Gráfica Palomino Huancayo- Perú (2013)
- Alfredo Torero *Cuestiones de lingüística e historia andinas* Compilación Tomo I. Editor Filomeno Zubieta. Gráfica Imagen Huacho Perú (2011) ISBN 978-612-00-0650-4
- Yu. Zubritski *Los Incas- Quechuas*, traducción del ruso por Vidal Vidal Villanueva, Editorial Progreso Moscú (1979)
- Félix Julca Guerrero y Cervantes Julca Guerrero. *Quechua riqueza léxica y expresiva*. Inadea Killa Editorial EIRL Huarás (2016) ISBN 978-612-47045--5-0

Kitxua hizkuntzan irakurgaiak

- Qosqo qhechwasimipi akllasqa rimaykuna Antología Quechua del Cusco. Centro Guaman Poma de Ayala, Cusco (2012).
- Waruchiri ñišqap ñawpa machunkunap kawsašqan 16 capítulos del **Manuscrito de Huarochirí** en la ortografía Quechua Normalizado. (alrededor de 1608)
- Quyllur llaqtayuq wawamanta: **El Principito** en la lengua Quechua Traducción de Lydia Cornejo y César Itier de la obra literaria “Le Petit Prince” de Antoine de Saint-Exupéry.
- ACHKAY Mito vigente en el mundo quechua Weber, David J. et al. SIL (2008).
- Chaskaschay. Poesía en quechua Ch´aska Eugenia Anka Ninawaman (2004)
- Juan del Oso Cuento popular andino en 15 lenguas quechuas. Editor: David J. Weber (1987).
- Kusi Sulka Awqalli (editor- yarqatsiq). *Voces Quechuas// Qichwa Willakuykuna*. Killa Editorial Huarás (2017) ISBN 978-612-4338-05-2
- Porfirio Meneses Lazón. *Cesar vallejo TRILCE versión quechua* Editorial Universitaria URP Lima (2008) ISBN 978-9972-236-38-9
- Violeta Ardiles Poma *Nuqantsikpam poemas y cuentos* . Killa Editorial Huarás (2017)

Hizkuntzari buruzko lanak

- Introducción al Quechua (http://www.scribd.com/doc/118740043/INTRODUCCION-AL-QUECHUA) Curso inicial de aprendizaje del Quechua, Gerald Taylor (2001).
- Qayna Kunan Paqarin: Una introducción al quechua chanca. 2011 (http://textos.pucp.edu.pe/pdf/1707.pdf) Libro electrónico de curso completo de la gramática quechua, R. Zariquiey, G. Córdova.
- Introducción a la Lengua General. (Quechua Colonial) (http://www.scribd.com/collections/3261970/Quechua-Lengua-General) Instituto Francés de Estudios Andinos. Curso de Lengua General o Quechua colonial.
- Gramática Quechua Boliviano Normalizado (http://www.scribd.com/doc/94368144/Gramatica-Quechua-Normalizado-Boliviano) Alfredo Quiroz Villarroel (2000).
- Mushuk Muyu (http://www.scribd.com/doc/60134525/1-mushuk-muyu-basico) Curso Kichwa Ecuatoriano Básico
- Sobre el nombre 'Quechua' (http://es.scribd.com/doc/6281602/Onomastica-Andina-Quechua-Rodolfo-Cerron-Palominoi) Onomástica Andina, Rodolfo Cerrón-Palomino (2008).
- RunasimiNet (http://facultad.pucp.edu.pe/ciencias-sociales/curso/quechua/) Curso de Quechua: aprendiendo quechua en línea. Pontificia Universidad Católica del Perú.
- RUNASIMI (https://web.archive.org/web/20190608064112/http://www.runasimi.de/) página web sobre quechua y escrita en la lengua quechua. Entre las cosas ofrece textos en quechua y padrenuestros en diversas lenguas y dialectos quechua. En las lenguas: quechua, español, inglés, italiano, francés y alemán.
- Runasimi Kuchu (http://runasimi-kuchu.com/) del lingüista Serafín Coronel Molina. (Sobre todo en inglés, parcialmente en español).
- Ortografía: Lecciones del quechua (https://web.archive.org/web/20121113220458/http://www.sil.org/americas/peru/pubs/slp32.pdf) Serie Lingüística Peruana No.32, tercera edición. David John Weber (1998).
- Quechua.org.uk (https://web.archive.org/web/20180930001853/http://www.quechua.org.uk/) del lingüista Paul Heggarty. (También en inglés).
- Sonidos de las lenguas andinas (https://web.archive.org/web/20180930001853/http://www.quechua.org.uk/) Escuche pronunciaciones nativas del quechua y de aimara; vea fotos de cada región; aprenda más sobre estas lenguas.
- Mapa lingüística de la macrolengua quechua según SIL (fedepi.org) (https://web.archive.org/web/20140704121911/http://quechuas.net/Q/)
- Situación geográfica de familia quechua (http://www.proel.org/index.php?pagina=mundo/amerindia/andinoec/quechua) en proel.org
- Comisión Arí: alfabeto runasimi inka (http://www.runasimi.net/).

Autoritate kontrola	**Wikimedia proiektuak** · Datuak: Q5218 · Multimedia: Quechuan languages (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Quechuan_languages) **Identifikadoreak** · BNF: 11949781m (https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb11949781m) (data) (http://data.bnf.fr/ark:/12148/cb11949781m) · GND: 4133214-3 (https://d-nb.info/gnd/4133214-3) · LCCN: sh85109790 (https://id.loc.gov/authorities/sh85109790) · NDL: 00575996 (https://id.ndl.go.jp/auth/ndlna/00575996) · AAT: 300389128 (https://www.getty.edu/vow/AATFullDisplay?find=&logic=AND&note=&subjectid=300389128) · **Hiztegiak eta entziklopediak** · Britannica: url (https://www.britannica.com/topic/Quechuan-languages)

Hizkuntza honek bere

Wikipedia du: Bisita ezazu.

"https://eu.wikipedia.org/w/index.php?title=Kitxua&oldid=7954117"(e)tik eskuratuta

To ɔar

Nabigazioa

- Azala
-
- Txokoa
- Albisteak
- Aldaketa berriak
- Ausazko orria
- Laguntza
- Dohaintza egin

Tresnak

- Honanzko lotura duten orriak
- Lotutako orrietako aldaketak
- Fitxategia igo
- Orri bereziak
- Lotura iraunkorra
- Orri honen datuak
- Artikulu hau aipatu

Wikidata itema

Inprimatu/esportatu

- Liburu bat sortu
- PDF gisa jaitsi
- Inprimatzeko bertsioa

Beste proiektuetan

Wikimedia Commons

Beste hizkuntzak

- Чӑвашла
- ᐃᓄᒃᑎᑐᑦ/inuktitut
- Vepsän kel’
- Português
- Afrikaans
- עברית
- Nordfriisk
- 日本語
- Հայերեն
- Azərbaycanca
- Magyar
- தமிழ்
- Avañe'ẽ
- Nāhuatl
- ქართული
- Asturianu
- Eesti
- Seeltersk
- Tagalog
- Српски / srpski
- Latviešu
- Fiji Hindi
- Русский
- Bosanski
- English

- हिन्दी
- Hrvatski
- ಕನ್ನಡ
- Slovenčina
- Ελληνικά
- Македонски
- Ido
- नेपाल भाषा
- Čeština
- Ænglisc
- Türkçe
- Svenska
- አማርኛ
- Íslenska
- العربية
- Boarisch
- Саха тыла
- Български
- 客家語/Hak-kâ-ngî
- Беларуская (тарашкевіца)
- Català
- Gàidhlig
- Беларуская
- Interlingua
- 粵語
- فارسی
- বাংলা
- Latina
- Piemontèis
- მარგალური
- Українська
- Norsk nynorsk
- Aymar aru
- Occitan
- Lingua Franca Nova
- Italiano
- Қазақша
- Shqip
- ★ Runa Simi
- मराठी
- Rumantsch
- Srpskohrvatski / српскохрватски
- Bahasa Indonesia
- Zazaki
- Nederlands
- Română
- Māori
- Plattdüütsch
- Brezhoneg
- ★ Español
- Bân-lâm-gú
- ئۇيغۇرچە / Uyghurche
- Коми
- Simple English
- ★ Deutsch
- Bahasa Melayu
- Gaeilge
- Lietuvių
- پنجابی
- Polski
- Walon
- Ligure

- മലയാളം
- Limburgs
- اردو
- Slovenščina
- Français
- ગુજરાતી
- Cymraeg
- Esperanto
- Galego
- Norsk bokmål
- Suomi
- 한국어
- 中文
- Scots
- Tiếng Việt
- తెలుగు
- 吴语
- Dansk
- ไทย

Aldatu loturak

WIKIPEDIA Entziklopedia askea

Orriaren azken aldaketa: 5 ekaina 2020, 18:36.

Testua Creative Commons Aitortu-PartekatuBerdin 3.0 lizentziari jarraituz erabil daiteke; baliteke beste klausularen batzuk ere aplikatu behar izatea. Xehetasunen berri izateko, ikus erabilera-baldintzak.